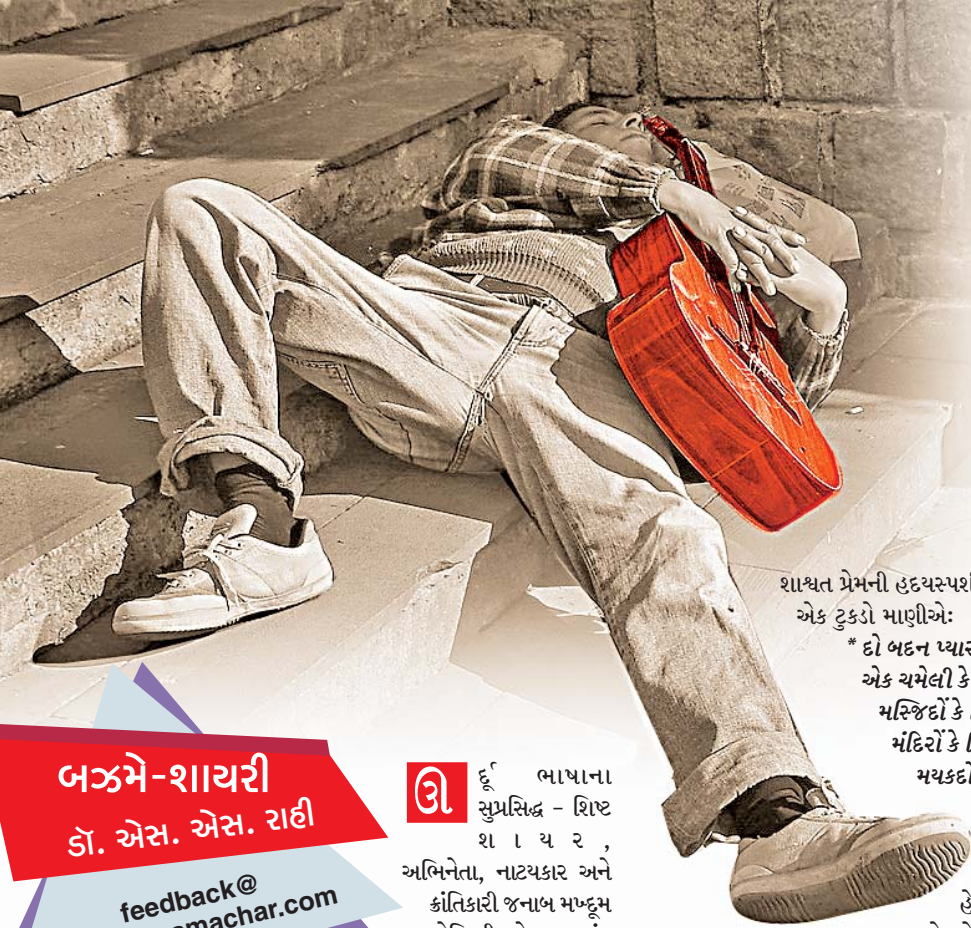

ન માથે પર શિક્ષક હોતી, ન જબ તેવર બદલતે થે, ખુદા ભી મુસ્કુરા દેતા થા, જબ હમ પ્યાર કરતે થે

શાશ્વત પ્રેમની હૃદયસ્પર્શી રજૂઆત કરી છે. પ્રસ્તુત નઝમનો એક ટુકડો માણીએ:

* દો બદન પ્યાર કી આગ મેં જલ ગયે,
એક ચમેલી કે મંડવે તલે.

મસ્જિદોં કે મિનારોં ને દેખા ઉન્હોં,
મંદિરોં કે કિવાડોં ને દેખા ઉન્હોં,
મચકદોં કી દરારોં ને દેખા ઉન્હોં

દો બદન પ્યાર કી આગ મેં જલ ગયે.

‘આજ કી રાત ન જા’ શીર્ષક હેઠળની તેમની અન્ય જાણીતી નઝમમાં તેમણે જીવનને વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી જોઈને

તેના વિશેનું રોચક વર્ણન કર્યું છે તેનો એક બંદ જોઈએ :

* ઝિન્દગી લુફ્ ભી હૈ, ઝિન્દગી આઝાર ભી હૈ,
સાઝો આહુંગ ભી, જંઝીર ભી ઝંકાર ભી હૈ,
ઝિન્દગી દીદ ભી હૈ, હસરતે દીદાર ભી હૈ,
ઝહર ભી, આ બે હયાતે લબો રુખસાર ભી હૈ,
ઝિન્દગી દાદ ભી હૈ, ઝિન્દગી દિલદાર ભી હૈ.
આજ કી રાત ન જા.

તેમની નઝમોમાં પ્રણયનું ઉડ્યન અને સમાજના ઉત્થાન માટેની લાગણીઓ વ્યક્ત થતી જોવા મળે છે. મખ્દૂમે આઝાદીએ વતન, ઇન્કિલાબ, સિપાહી અને જંગે આઝાદી જેવાં ગીતો દ્વારા ભારતીય પ્રજાનાં દિલોમાં સ્વતંત્રતા મેળવવા માટેની ભાવના, જોમ, જુસ્સો જાગૃત કર્યો હતો આ પ્રણયવાદી, માનવતાવાદી અને સામ્યવાદી શાયરનું ૨૫ ઓગસ્ટ ૧૯૬૮ના રોજ હૈદરાબાદમાં અવસાન થયું હતું.

‘મખ્દૂમ’ સાહેબની ગઝલોમાંથી વીણી કાઢેલા તેમના કેટલાક સુંદર શે’રનો હવે આસ્વાદ કરીશું.

* બઝમ સે દૂર વો ગાતા રહા તન્હા તન્હા,
સો ગયા સાઝ પે સર રખ કે સહર સે પહલે.

મહેફિલથી ક્યાંય દૂર એકલો અટલો તે ગાતો રહ્યો. આમ સવાર પડી તે પૂર્વે પોતાનું માર્થુ વાજિંત પર ઢાળીને તે સૂઈ ગયો.

* કૌન જાને કે હો કયા રંગ-એ-સહર, રંગ-એ-ચમન,
મચકદા રક્સ મેં હૈ પિછલે પહર સે પહલે.

પાછલો પ્રહર થાય તે પૂર્વે મથબાનું નૃત્ય કરી રહ્યું છે. આ સ્થિતિમાં સવારનો રંગ અને ઉપવનનો રંગ કેવોક હશે તે કેવી રીતે કહી શકાશે!

* કહી કિસી ને ન રુદાદે-ઝિન્દગી મેં ને,
ગુઝાર દેને કી શય થી, ગુઝાર દી મેં ને

મારા જીવનની વાર્તા મેં કોઈને ય કહી નથી. (મારા માટે તો) આ એક ચીજ-વસ્તુ માત્ર હતી. જે વ્યતીત કરવાની હતી તેને તો મેં ગુજારી દીધી. (જીવનને ચીજ-વસ્તુ જેવી ઉપમા તો માત્ર ટેકીલો શાયર જ આપી શકે.)

* ન માથે પર શિક્ષક હોતી, ન જબ તેવર બદલતે થે,
ખુદા ભી મુસ્કુરા દેતા થા, જબ હમ પ્યાર કરતે થે.

અમે જ્યારે (પ્રિયતાને) પ્રેમ કરતા હતા ત્યારે ન તો અમારા માથા પર કરચલી પડતી હતી કે ન તો અમે નિર્લજ્જ થઈ જતા હતા. પણ એ વખતે આ બધું જોઈને પેલો ખુદા પણ હસી પડતો હતો.

* કોઇ જલતા હી નહોં, કોઇ પિથલતા હી નહોં,
મોમ બન જાઓ, પિથલ જાઓ કિ કુછ રાત કટે.

કોઇ બળતું પણ નથી ને વળી કોઇ પીગળતું યે નથી. તમે હવે મીણ થઈને પીગળી જાવ તો બાકીની રાત્રિ પસાર થઈ શકે. (તેના વિના આ રાત્રિ ક્યાંક સ્થગિત થઈ ગઈ હોય તેમ લાગે છે.)

* સુનાતી ફિરતી હૈં આંખેં કહાનિયાં કયા કયા,
અબ ઔર કયા કહેં, કિસ કિસ કો સોગવાર કરેં.

આ આંખો (સોને) કેવી કેવી વાર્તાઓ સંભળાવી રહી છે! આ બાબતે હું વિશેષ શું કહું? એ વિશે હું કોને કોને દુઃખી કહું?

* કિસી ખયાલ કી ખુશ્બૂ, કિસી બદન કી મહક,

દરે કક્સ મેં ખડી હૈ સબા પયામ લિયે.

કોઇ વિચારની સુગંધ અને કોઇ બદનની ફોરમ પિંજરાના દરવાજે ઠંડા પવનનો પૈગામ (સંદેશ) લઈને (વાટ જોતી) ઊભી છે.

* ઊઠી કે ફુરસતે દીવાનગી ગનીમત હૈ,
કક્સ કો લે કે ઉઠેં, ગુલ કો હમ કિનાર કરે.

માણસના નિરાશ-હતાશ જીવનમાં પ્રેરણાનો દીવો પ્રગટાવતો આ શે’ર તેમાંથી સંભળાતા આશાવાદી સૂરને કારણે દિલકશ બન્યો છે. શાયર કહે છે કે હવે જાગો, ઊઠો અને દીવાનગીની નવરાશની પળોને મૂલ્યવાન સમજ લો. આવો, હવે આ પિંજરાને સાથે લઈને ઊડી જઈએ અને ફૂલને આલિંગન કરી લઈએ.

* યાંદ ઉતરા કિ ઉતર આયે સિતારે દિલ મેં,
ખ્વાબ મેં હોટોં પે આયા તેરા નામ આહિસ્તા.

‘આહિસ્તા’ જેવા રદીફ (અનુપ્રાસ)ને બેવડાવીને ભૂતકાળમાં કેટલાક શાયરોએ લખેલી ગઝલોમાં પ્રેમરસના શાયર ‘અમીર’ મીનાઇની જગજીત સિંહે ગાયેલી ગઝલ - ‘સરકતી જાયે હૈ રૂખ સે નકાબ આહિસ્તા, આહિસ્તા’ - લોકપ્રિયતાના ઉત્તુંગ શિખરે પહોંચી છે. મખ્દૂમે પણ ‘આહિસ્તા’ રદીફ પર સુંદર ગઝલનું સર્જન કર્યું છે. પૃથ્વી પર (જેવો) યાંદ ઉતર્યો કે તરત હૃદયમાં તારલાઓ પણ ઊતરી આવ્યા. આમ સ્વપ્નમાં ધીમે ધીમે હોઠ પર તારું નામ પણ આવી ગયું.

* યટક રહી હૈ કિસી યાદ કી કલી દિલ મેં,
નઝર મેં રક્સે-બહારાં કી સુબહ શામ લિયે.

હૃદયમાં કોઈની યાદની કળી ખીલી રહી છે. નજરમાં (જાણે) સવાર-સાંજ વસંતઋતુનું નૃત્ય કરીને કોઈ ખીલું ખીલું થઈ રહ્યું છે.

* બજા રહા થા કહીં દૂર કોઇ શહનાઝ,
ઉઠા હું આંખો મેં એક ખ્વાબે નાતમામ લિયે.

કોઈ ક્યાંક દૂર શરણાઈ વગાડી રહ્યું છે અને આ સાંભળીને જે (ક્યારેય) પૂરું થવાનું નથી તે સ્વપ્ન આંખોમાં લઈને હું જાગી ગયો છું.

* શમીમ-એ-પૈરહન-એ-પ્યાર કયા નિસાર કરેં,
તુઝી સે દિલ સે લગા લેં, તુઝી કો પ્યાર કરેં.

માશૂકાના ગાલ પરનો કાળો તલ જોઈને કોઈ શાયરે તેના પર સમરકંદ-બુખારા ન્યોછાવર કરી દેવાની તૈયારી દર્શાવી હતી. આ શે’ર પણ કંઈક આ જ વાતની મિસાલ આપે છે. પ્રેમિકાના મિલન-ઉત્સવ સમયે હું માત્ર પહેરવાનાં કપડાં નહીં પણ મારી બધી જ ઘન-દોલત, સર્વસ્વ તેના પર ન્યોછાવર કરી દઉં. તને બસ હૃદયથી લગાવી લઉં અને તને જ પ્રેમ કર્યા કરું !

* હયાત લે કે યલો, કાયનાત લે કે યલો,
યલો તો સારે ઝમાને કો સાથ લે કે યલો.

જિંદગીના વાંકાચૂંકા રસ્તાઓ પર ચાલીને મંઝિલ હાંસલ કરવી તે વાત કાંઈ નાનીસૂની નથી. આ સચ્ચાઈને ધ્યાનમાં રાખીને શાયરે આ શે’રનું નિર્માણ કર્યું હશે. મખ્દૂમ સાહેબ કહે છે કે જીવનને અને સમસ્ત સંસારને પણ જોડાજોડ સાથે લઈને ચાલો. ચાલો, ચાલો, તમારો સાથ હશે તો આપણે સમસ્ત વિશ્વને સાથે રાખીને આગળ વધીએ.

* આપ કા સાથ, સાથ ફૂલોં કા,
આપ કી બાત, બાત ફૂલોં કી.

કૌન દેતા હૈ જાન ફૂલોં પર,
કૌન કરતા હૈ બાત ફૂલોં કી.

મખ્દૂમની ખૂબ જાણીતી ગઝલમાંથી આ બે શે’ર અહીં ટાંક્યા છે. ‘સાગર’ સરહદીના દિઝર્શનમાં તૈયાર થયેલી ફિલ્મ ‘બાઝાર’માં આ આખી ગઝલ તલત અઝીઝ અને લતા મંગેશકરે ગાઈ હતી. તેનું નશીલું સંગીત ખર્યાખે આપ્યું હતું.

* આપ કી યાદ આતી રહી રાત ભર,
યશ્મે-નમ મુસ્કુરાતી રહી રાત ભર.

કોઇ દીવાના ગલિથોં મેં ફિરતા રહા,
કોઇ આવાઝ આતી રહી રાત ભર.

મખ્દૂમની પાંચ શે’રની પ્રચલિત ગઝલનો પ્રથમ અને અંતિમ શે’ર અત્રે મૂક્યો છે. મુઝફ્ફર અલી દ્વારા દિઝર્શિત ફિલ્મ ‘ગમન’ (૧૯૭૮)માં લેવાયેલી આ ગઝલને જાણીતા ગાયિકા છાયા ગાંગુલીએ તેમનો મખમલી કંઠ આપ્યો હતો. તેનું સંગીત જયદેવે આપ્યું હતું.

બઝમે-શાયરી
ડૉ. એસ. એસ. રાહી

feedback@
bombaysamachar.com

ઉ. દૂ. ભાષાના
સુપ્રસિદ્ધ - શિષ્ટ
શ. ય. ર.,

અભિનેતા, નાટ્યકાર અને
ક્રાંતિકારી જનાબ મખ્દૂમ
મોહિયુદ્દીનનો જન્મ આંધ્ર
પ્રદેશના હૈદરાબાદ નજીકના

મેડક તાલુકાના ઇન્દોલ નામના નાનકડા ગામમાં ૪

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૮ના રોજ થયો હતો. માન્ય-પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ એવો ‘મખ્દૂમ’નો અર્થ થાય છે તેમના પિતા ગૌસ મોહિયુદ્દીન મેડક તાલુકામાં મહેસૂલ અધિકારી હતા. મખ્દૂમ માત્ર ૪ વર્ષના હતા ત્યારે તેમણે તેમના પિતાની છત્રછાયા ગુમાવી હતી. મખ્દૂમના માતાએ બીજા નિકાહ પઢી લીધા હોવાથી તેમના કાકાએ મખ્દૂમની ભરણ-પોષણની જવાબદારી સંભાળી હતી. મખ્દૂમનું આરંભનું શિક્ષણ કુરઆને-શરીફ અને ગુલિસ્તાને બોસ્તાથી શરૂ થયું હતું. ઇ.સ. ૧૯૨૮માં મેટ્રિક પાસ કરીને ૧૯૩૭માં તેમણે જામિયા ઉસ્માનિયા યુનિવર્સિટીમાંથી એમ.એ.ની ઉપાધિ મેળવી હતી. તેમણે ત્યાં કેટલોક વખત અધ્યાપન કાર્ય કર્યું હતું. આ પછી તેમણે સક્રિય રાજનીતિ અને આંધ્ર પ્રદેશના ખેડૂતો દ્વારા ચલાવાતા તેલંગાના આંદોલનમાં ભાગ લીધો હતો. તેમણે હંમેશાં સમાજથી તરછોડાયેલા, શોષિત અને દલિત વર્ગની સાથે કદમ મિલાવ્યા હતા અને તેઓ માટે લડતા રહ્યા હતા. પરિણામે તેમને અનેકવાર કારાવાસ ભોગવવો પડ્યો હતો.

ઇ.સ. ૧૯૩૬માં ક્વેટામાં ભૂકંપ થયો ત્યારે તેના પીડિતો અને ઘરબાર વિહોણા લોકોને આર્થિક સહાય કરવા માટે તેમણે ‘મુરિદ-એ-કામિલ’ નામના નાટકનું દિઝર્શન કર્યું હતું. મખ્દૂમે મીર હસનની સાથે બર્નર્ડ શોના નાટક ‘વિડોવર્સ ઇઍસ’નો અનુવાદ ‘હાશ કે નાખૂન’ નામથી કર્યો હતો. આ નાટક ઇ.સ. ૧૯૩૫માં વિશ્વવિખ્યાત બંગાળી કવિ ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને ‘બુલબુલે-હિન્દ’ સરોજિની નાયડુની ઉપસ્થિતિમાં ભજવાયું હતું. મખ્દૂમે ટાગોર અને તેમની કવિતા વિશે એક પુસ્તક પણ લખ્યું હતું. મખ્દૂમે સિબ્તે હસનની સાથે હૈદરાબાદમાં ‘અંજુમન-એ-તરક્કી -એ-ઉદ્દૂ’ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી. ભારતને આઝાદી મળી ત્યાર પછીના વર્ષોમાં આ શાયર આંધ્ર પ્રદેશની વિધાનસભામાં બે વખત ચૂંટાઈ આવ્યા હતા. તેમણે કેટલોક સમય સી.પી.આઇ.ના પક્ષનું નેતૃત્વ પણ સંભાળ્યું હતું.

મખ્દૂમની નઝમો અને ગઝલોમાં કોમળ ઉર્મિઓ અને નાજુક ભાવોનું સાહજિક આલેખન થયું છે. તો તેની સમાંતરે તેમની શાયરીમાં જીવનના વિવિધ અનુભવોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન વિશિષ્ટ બાનીમાં વ્યક્ત થયું છે. તેમના દરેક શે’રમાં આ શાયર સૌંદર્યની શોધ કરતો નજરે પડે છે. મખ્દૂમની કવિતાના પુસ્તકોનાં નામ આકર્ષક છે : ‘સુખ સવેરા’ (૧૯૪૪), ‘ગુલેતર’ (૧૯૬૧), અને ‘કુલિલયાતે બિસાતે રક્સ’ (૧૯૬૬). ‘ગુલેતર’માં તેમની ‘ચારાગર’, ‘આજ કી રાત ન જા’ અને ‘યાંદ તારો કા બન’ શીર્ષક હેઠળની પ્રખ્યાતિ પામેલી નઝમો વાંચવા મળે છે. ‘ચારાગર’ નઝમ આજે પણ ચાહકોનાં દિલોમાં રાજ કરી રહી છે. કારણ કે તેમાં શાયરે

